

The Geography of Mystical and Political Progression in Nizāmī Ganjavī's *Haft Peykar*: Iran, the Heart of the World

Faegh Abdollahian
Balochi*

Assistant Professor, Department of Persian
Language & Literature, Farhangian University,
Tehran, Iran

Accepted: 13/03/2025

Extended Abstract

1. Introduction

Despite its global fame through Mackinder, the concept of the "heart of the earth" has a long history in Iran's intellectual and literary heritage. Nizāmī Ganjavī, the renowned Persian poet of the sixth century AH, in his poem *Haft Peykar*, presents a conceptual structure and a territorial attitude with mystical-political dimensions through the verses: The entire world is a body, and Iran its heart; the speaker is not ashamed of this comparison for Iran is the heart of the earth. The heart exists as part of the body, undoubtedly. Of that province where the nobles reside, the best place belongs to the best. Despite the importance of this theme, scholarly research on Nizāmī's thought

Received: 01/10/2025

EISSN: 2821-0751 ISSN: 2821-0743

* Corresponding Author: F.Abdollahian.B@cfu.ac.ir

How to Cite: Abdollahian Balochi, F. (2026). The Geography of Mystical and Political Progression in Nizāmī Ganjavī's *Haft Peykar*: Iran, the Heart of the World. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 8, 235 - 264. doi: doi.org/10.22054/msil.2026.89258.1215

in *Haft Peykar* has been confined to the framework of mysticism and ethics, with no connection established between geographical and political concepts and mystical perspectives

2. Literature Review

The theory of the geography of mystical-political conduct in Nizāmī Ganjavī's *Haft Peykar* has not been analyzed or studied so far. In none of the commentaries, interpretations, or analyses of *Haft Peykar* have these two key verses been considered.

3. Methodology

This research, using a descriptive method and qualitative content analysis across four sections—"The Reason for Writing the Book," "The Prayer of King Sa'īd 'Alā' al-Dīn Karp Arslān," "The Ultimate Destination and Purpose of Haft Gonbad," and "The Cave"—addresses the point that Nizāmī Ganjavī's *Haft Peykar*, contrary to previous studies which have considered it a purely mystical-psychological work, is a mystical-geographical and political work. It was written with the intention of educating kings, especially the king of Nizāmī's own time, Karp Arslān. In fact, Nizāmī attempts to propose a theory in the geography of mystical-political conduct.

4. Results

The findings showed that geography in *Haft Peykar* has a narrative and epistemological function, and Nizāmī highlights three central places in the structure of his mystical-political conduct:

1. **Iran as the heartland** – the center of civilizational and spiritual excellence;
2. **Haft Gonbad** – a didactic framework for the training and purification of the ruler from the excesses of power (by passing through the heartland of Iran and the countries under its control). Contrary to popular perceptions that consider Haft Gonbad a collection of scattered and fanciful narratives, the results showed that this section has a structure that is not mystical but rather educational-

political, with its axis being the cultivation of power and the journey through the heart of the earth—that is, the land of Iran with all its blessings (domination over Haft Gonbad)—in the process of governance. The presence of the character Bahrām Gūr at the center of this process shows that Niẓāmī's message is addressed to the rulers; and

3. The cave – a symbol of return and the attainment of truth. Ultimately, it is within this realm of mystical-political conduct that, from the heart of the earth and after passing through it, the possibility of reaching heaven is provided.

5. Discussion

Haft Peykar is the fourth poem in the *Khamsa* of Jamāl al-Dīn Abū Muḥammad Ilyās ibn Yūsuf ibn Zakī ibn Mu'ayyid Niẓāmī Ganjavī. In *Haft Peykar*, which is a commentary on Bahrām V, known as Bahrām Gūr (420–438 CE), the fifth Sasanian king, and written in the sixth century AH, Niẓāmī refers to the land of Iran as the heart of the earth in the prayer of King Sa'īd 'Alā' al-Dīn Karp Arslān. Writing as a mystical-political geographer nearly eight centuries before Mackinder, he attempts to depict this heartland—Iran—along with the finest qualities of its rulers, through the lived experience of Bahrām Shāh, offering mystical-geographical instruction and advice to the king of his time, Karp Arslān, and to all kings and audiences of the era.

However, most analyses of Niẓāmī's *Haft Peykar* have divided it into two distinct parts: the first and last sections, which recount the events of Bahrām Gūr—the fifth Sasanian king—from his birth to his mysterious death, based on historical narrative; and the middle section, which consists of seven stories or episodes narrated by the seven daughters of the seven climes to Bahrām Shāh Gūr, treated as purely lyrical.

According to the findings of this research, this is not the case. A thematic unity is observable throughout *Haft Peykar*, and its parts are not divided into separate categories. Rather, all sections of *Haft*

Peykar seek to articulate the theory of the geography of mystical-political conduct. After the section on the reason for writing the book, in the prayer dedicated to King Sa'īd 'Alā' al-Dīn Karp Arslān, Nizāmī refers to the chapters of his work and presents it as advice and counsel for kings and rulers—as educational literature. Immediately following the verse establishing the work's didactic purpose, he states that dominion over the seven climes will be achieved through mastery of the heartland, that is, the land of Iran, part of which in Nizāmī's time belonged to Karp Arslān. Thus, the key to happiness and prosperity is placed in the hands of Karp Arslān.

The central teaching in *Haft Gonbad* is that Bahrām Gūr passes through the heart of the earth—that is, the land of Iran with all the regions under its control, including India, Rome, Khwārazm, Saqlāb, China, and the Maghrib—in order to transcend it. Through *Haft Gonbad*, Bahrām Gūr traverses this heartland and its dependent territories, and it is precisely here that the possibility of reaching heaven, as the endpoint of the mystical-political path, is opened to him.

6. Conclusion

One of the key perspectives for uncovering and deciphering the great and mysterious *Haft Peykar* is attending to Nizāmī's theory of the geography of mystical-political conduct within the work. By considering this theory and establishing connections between the sections before and after *Haft Gonbad*, much of the complexity surrounding this great poem may be resolved. In other words, separating *Haft Gonbad* from the sections that precede and follow it constitutes a fundamental flaw in the interpretation, explanation, and accurate deciphering of *Haft Peykar*.

Keywords: Mystical Geography; Heart of the World; Iran; Spiritual Journey; *Haft Peykar*.

جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی در «ایران، قلب زمین» هفت پیکر نظامی گنجوی

فائقه عبدالهیان بلوچی * استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

اصطلاح «قلب زمین» که در نظریه جغرافیای سیاسی هالفورد ج. مکیندر برای تبیین اهمیت راهبردی مناطق مرکزی اوراسیا به‌ویژه ایران به کار رفته، پیش از او در شعر فارسی و در مثنوی هفت پیکر نظامی گنجوی بازتاب یافته است: «همه عالم تن است و ایران، دل *** نیست گوینده زین قیاس، خجل / چون که ایران دل زمین باشد *** دل ز تن به بود، یقین باشد / زان ولایت که مهتران دارند *** بهترین جای، بهتران دارند». این پژوهش با تحلیل متن کاوانه نشان می‌دهد که سلوک عارفانه در هفت پیکر نظامی گنجوی بنیانی جغرافیایی دارد؛ یعنی در ساختار سلوک عرفانی هفت پیکر سه مکان نقش محوری دارد؛ عاملی که تاکنون در شرح و تفسیرها بر هفت پیکر نظامی گنجوی مغفول مانده است: ۱- سرزمین ایران، سرزمینی که جایگاه «بهتران» است. ۲- هفت گنبد که به محلی برای عبادت و پرستش خداوند تبدیل می‌شوند و ۳- غار که محل اتصال و بازگشت شخصیت اصلی = فرمانروا (بهرام گور) به عالم معنا و دست یافتن به بهشت در انتهای هفت پیکر است. سلوک عرفانی در هفت پیکر نظامی از آن فرمانرواست (تجربه زیسته شاعرانه بهرام گور). فرمانروا هر چقدر برای قرار گرفتن در بهترین جای (قلب زمین) بدون تلاشگری به مقصود رسیده در جریان سلوک عرفانی به‌ویژه در دو مکان دیگر، هفت گنبد و غار، تلاش نموده است. بهرام گور در هفت پیکر با موفقیت این سلوک عرفانی - جغرافیایی را طی می‌نماید و پس از آن، جغرافیای قدرت و جغرافیای معنا و وصال را توأمان به دست می‌آورد و به انتخاب خود از جغرافیای قدرت به نفع جغرافیای وصال (رهسپاری به غار و رسیدن به بهشت) کناره‌گیری می‌کند.

واژگان کلیدی: جغرافیای عرفانی، قلب زمین، ایران، سلوک، هفت پیکر

* نویسنده مسئول: F.Abdollahian.B@cfu.ac.ir

۱. مقدمه

ژئوپلیتیک به عنوان دانشی راهبردی در پی تبیین رابطه متقابل میان جغرافیا، سیاست و قدرت است و می‌کوشد اهمیت فضاهای جغرافیایی و نقش آن‌ها را در شکل‌دهی به ساختار قدرت و نظم جهانی تحلیل نماید (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷). یکی از بنیادی‌ترین موضوعات این دانش، شناسایی و تبیین فضاهای راهبردی جهان است که در نظریه‌های کلاسیک ژئوپلیتیک با عنوان «نقاط محوری قدرت» یا «قلب‌های ژئوپلیتیکی» شناخته می‌شوند (دبیری، ۱۳۹۰: ۶۳). در این میان، هالفورد مکیندر^۱، بنیان‌گذار مکتب جغرافیای سیاسی انگلستان با طرح نظریه «قلب زمین» یا هارتلند^۲ در آغاز قرن بیستم، نقطه عطفی در تاریخ تفکر ژئوپلیتیک ایجاد کرد. وی با معرفی اوراسیا به عنوان «محور جغرافیایی تاریخ» بر این باور بود که هر قدرتی که بر هارتلند مسلط شود، توانایی کنترل «جزیره جهانی» (آفریقا، اروپا و آسیا) و در نهایت تسلط بر نظم جهانی را خواهد داشت (Mackinder, 1943: 605).

مکیندر قاره‌های اروپا، آسیا و آفریقا را به شکل جزیره جهانی نشان داد و آن‌ها را به همین نام معرفی کرد. کلید جزیره جهانی ناحیه مرکزی است. ناحیه مرکزی یا منطقه هارتلند او شامل قسمت اعظم روسیه، قسمت غربی چین، سمتی از مغولستان و ایران می‌شود. در واقع مکیندر، ایران را به دو بخش تقسیم می‌کند؛ از ارتفاعات البرز به سمت شمال؛ یعنی تمام مساحت استان‌های گیلان، مازندران و گلستان کنونی به انضمام منطقه شمال خراسان و نوار باریکی در شمال آذربایجان جز ناحیه مرکزی است. این قسمت‌ها بخش کمی از جنوب منطقه‌ای هستند که او اصطلاحاً آن را «قلب جهان» می‌نامند. بقیه مساحت ایران یعنی از ارتفاعات البرز به سمت جنوب در نظریه او جزء حاشیه و کمربند ناحیه مرکزی هستند. همجواری با ناحیه مرکزی از یک طرف و دسترسی به آب‌های آزاد از سوی دیگر، بهترین موقعیت ارتباطی و استراتژیکی را هم برای تهدید مرکزی و هم برای دفاع از آن در اختیار ایران قرار داده است (Mackinder, 1942: 189).

1. Mackinder, H.

2. Heartland.

از منظر مکیندر، ایران به دلیل قرار گرفتن در حاشیه جنوبی هارتلند و برخورداری از موقعیت میانجی میان نظام‌های قدرت قاره‌ای و دریایی، جایگاهی ژئوپلیتیکی و راهبردی در معادلات قدرت جهانی دارد (احمدی، ۱۳۸۷: ۱۴). این موقعیت ممتاز جغرافیایی، همراه با منابع طبیعی قابل توجه و پیوند تاریخی - تمدنی ایران با جهان پیرامون، همواره توجه قدرت‌های بزرگ را به خود معطوف داشته است (فولر^۱، ۱۳۷۳: ۱۸۶). همچنین ایران در قالب مفاهیمی چون «ژئوپلیتیک انرژی» و «ژئوپلیتیک شیعه» دارای نقشی محوری تحلیل شده است (احمدی، ۱۳۸۷: ۲۲).

با این حال، مفهوم «قلب زمین» با وجود شهرت جهانی که از رهگذر مکیندر یافته است در میراث فکری و ادبی ایران نیز سابقه‌ای دیرینه از خود بر جای گذاشته است. نظامی گنجوی، شاعر نامدار ایرانی در قرن ششم هجری در منظومه هفت پیکر با ابیات

همه عالم تن است و ایران دل	نیست گوینده زین قیاس خجل
چون که ایران، دل زمین باشد	دل ز تن به بود، یقین باشد
زان ولایت که مهتران دارند	بهترین جای بهتران دارند

(نظامی، ۱۳۷۶: ۳۱)

ساختاری مفهومی و نوعی نگرش سرزمینی با ابعاد عرفانی - سیاسی ارائه می‌کند. با وجود اهمیت این موضوع - در پژوهش‌های علمی - اندیشه نظامی در هفت پیکر صرفاً در چارچوب عرفان و اخلاق بررسی شده و پیوندی بین مفاهیم جغرافیایی و سیاسی با دیدگاه‌های عرفانی برقرار نشده است. داشتن تفسیرهای صرفاً عرفانی از تنها بخش هفت گنبد و توجه نکردن به این دو بیت اساسی برای قابلیت شروع سلوک عرفانی موجب می‌شود که تفسیرها از هفت پیکر ناقص باشند. این پژوهش بر آن است تا مبانی جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی «قلب زمین» را در هفت پیکر نظامی واکاوی کند تا به درک درستی از اثر بینجامد. نکات اساسی برای توجه به اهمیت در نظر گرفتن نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی نظامی برای فهم هفت پیکر در چهار بخش «سبب سرودن کتاب»،

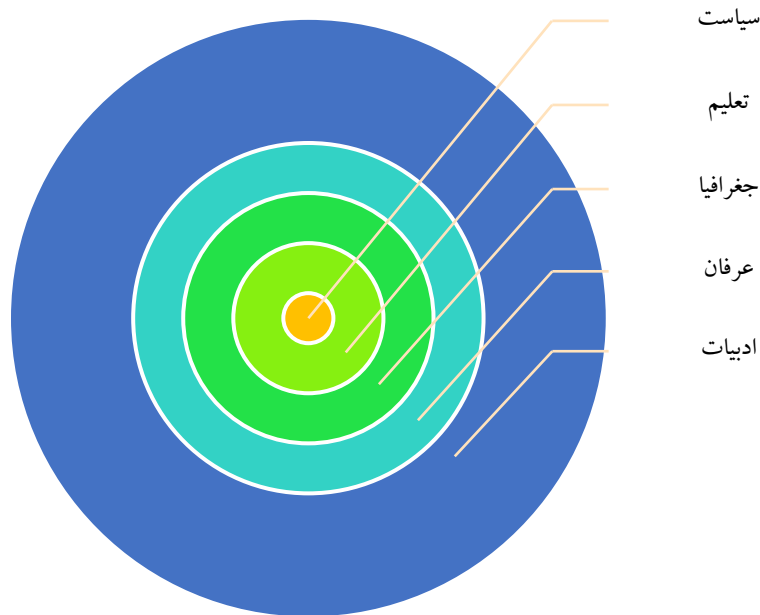
1 Fuller, G.

«دعای پادشاه سعید کرپ ارسلان»، «منتهای مقصد و مقصود هفت گنبد» و «غار» آمده است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عامل مکان نقش اساسی در سلوک عرفانی در هفت پیکر نظامی برعهده دارد. در نظریه‌های عرفانی، همواره برای رسیدن به حقیقت و بهشت، مسیریابی وجود دارند که سلوک عرفانی نامیده می‌شود و این مسیرها در هفت پیکر به ترتیب سرزمین ایران، هفت گنبد، عبور از قلب زمین؛ یعنی سرزمین ایران، غار و رسیدن به بهشت است. در واقع، نظامی در این اثر به نوعی به نقش جغرافیا در تحقق اهداف عرفانی اشاره می‌کند. علاوه بر این، در نقطه کانونی این سلوک، فرمانروا و حاکم حضور دارد؛ بنابراین، این سلوک با سیاست پیوند می‌خورد. در نتیجه چهار حلقه متداخل عرفان، تعلیم، جغرافیا و سیاست در هفت پیکر شکل می‌گیرد.

دایره‌های متداخل محتوایی در هفت پیکر را می‌توان به صورت نمودار (۱) نشان داد.

نمودار ۱. دایره‌های متداخل محتوایی در هفت پیکر

منبع: یافته‌های پژوهش

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی در هفت پیکر نظامی گنجوی تحلیل و بررسی نشده است. در هیچ کدام از شروح، تفاسیر و تحلیل‌ها بر هفت پیکر، این سه بیت کلیدی:

همه عالم تن است و ایران دل
چون که ایران، دل زمین باشد
دل ز تن به بود، یقین باشد
زان ولایت که مهتران دارند
بهترین جای بهتران دارند
(نظامی، ۱۳۷۶: ۳۱)

که در ابتدای کتاب و در مدح فرمانروای زمان نظامی آمده، مورد توجه قرار نگرفته است.

۳. مبانی نظری

نظامی گنجوی مثنوی هفت پیکر یا هفت اقلیم را به سال ۵۹۳ هجری به نام علاءالدین کرب ارسلان، حاکم مراغه به شعر درآورد. این اثر از جانب بسیاری از مصححان و شارحان ادبی جزء پیچیده‌ترین آثار ادبی نظامی، هم به لحاظ ساختار و هم محتواست، اما یکی از چشم‌اندازها و نکات ظریف و دقیق به جهت نمایاندن و رمزگشایی منظومه عظیم و پر رمز هفت پیکر، توجه به نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی نظامی در هفت پیکر است. با در نظر گرفتن این نظریه و ایجاد ارتباط بین قسمت‌های قبل و بعد از هفت گنبد بخشی از پیچیدگی و دیربایی این منظومه عظیم رفع خواهد شد. به عبارت دیگر، جدا کردن قسمت هفت گنبد از قسمت‌های قبل و بعد از آن ایراد اساسی در تفسیر، شرح و رمزگشایی دقیق هفت پیکر نظامی است.

وحید دستگردی در سال ۱۳۱۳ شرح و تفسیری را بر هفت پیکر نظامی به انجام رسانید. محمد معین (۱۳۳۸) به تحلیل هفت پیکر برخاست، اما تحلیل قسمت هفت گنبد در جلد دوم اثر هیچ وقت انجام نشد. در دهه شصت، بهروز ثروتیان و پیروز بابایی (۱۳۶۸) شرحی از ابیات هفت پیکر ارائه دادند و پس از آن برات زنجانی (۱۳۷۳) به این کار اهتمام ورزید.

در تفسیرهای متأخر بر هفت پیکر نظامی، حورا یاوری (۱۳۷۴)، مایکل بری^۱ (۱۳۸۵)، سیروس نیرو (۱۳۹۵) و سیروس شمیسا (۱۴۰۳) نیز تلاش‌هایی انجام دادند.

همه این آثار و همه این شرح‌ها به دو بخش تقسیم می‌شوند و دو ایراد اساسی دارند: ۱- ترکیب اضافه «هفت اقلیم» را در بخش مدح کرب ارسلان یا به هفت ناحیه مسکونی روی زمین به باور قدما معنی کرده‌اند (ر. ک: نیرو، ۱۳۹۵: ۴۹) یا اینکه هیچ توضیحی در این خصوص نداده‌اند (ر. ک: دستگردی، ۱۳۷۶: ۲۲؛ ثروتیان، ۱۳۷۷: ۳۸۸ و زنجانی، ۱۳۷۳: ۲۲۲). ۲- با وجود دو بیت اساسی و کلیدی در درک نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی نظامی، بسیاری به تفسیرهای صرفاً اسطوره‌ای، روان‌شناختی و عرفانی از هفت پیکر رسیده‌اند (ر. ک: معین، ۱۳۳۸، ۱۶۲ و یاوری، ۱۳۷۴: ۲۲۷).

سیروس شمیسا نیز در کتاب نظامی و هفت پیکر خود با وجود توجه به محور قرار دادن بحث امور جنسی و رابطه زن و مرد، همچنان تفسیرهای عرفانی مانند آنچه مایکل بری ارائه داشته (مایکل بری، ۱۳۸۵: ۱۶) را در شرح برخی گنبدها محتمل می‌داند و محتوای قطعی در خصوصشان ارائه نمی‌دهد (ر. ک: شمیسا، ۱۴۰۳: ۲۷۰).

مسئله درک صورت ظاهری متن و شرح رموز و پیچیدگی‌های آن به قدری قوای شارحان ادبی را مصروف خود کرده که فرصت و صرافتی برای تحلیل متن در یک کلان ساختار و دقت در بیت‌های کلیدی و اساسی برای درک نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی نظامی در هفت پیکر باقی نگذاشته است.

این پژوهش با دقت نظر در دو بخش اساسی به کل هفت پیکر و شرح و تفسیر آن می‌پردازد؛ یکی رمزگشایی از ترکیب اضافه هفت اقلیم در بخش مدح پادشاه با توجه به آنچه خود نظامی در هفت پیکر در هیأت یک جغرافی‌دان سیاسی به شرح آن پرداخته است و دیگر اینکه کتاب‌هایی که در شرح خود به حکمرانی، افکار سیاسی، حکومت و رهبری با فصول جداگانه برای شرح خمسه نظامی پرداخته‌اند نیز هیچ صحبتی در خصوص بحث هارتلند نظامی در هفت پیکر ایراد نکرده‌اند (برای نمونه ر. ک: فاضلی، ۱۳۸۵: ۱۹۵).

1 Barry, M.

در واقع ارتباط بین قسمت‌های قبل و بعد از هفت گنبد با کل مجموعه از چشمشان پنهان مانده است و از کنار آن گذشتند یا به درک درستی از آن نرسیدند.

این پژوهش یک تفسیر و قرائت را به مجموعه تفاسیر نظامی که برداشت‌های صرفاً عرفانی، روان‌شناختی از هفت پیکر است، اضافه می‌نماید و در نتیجه به درک درست متن ادبی هفت پیکر با دقت در نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی حکمرانی در آن، یاری می‌رساند.

۴. بحث و بررسی

هفت پیکر چهارمین منظومه از خمسه جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید نظامی گنجوی است. او در هفت پیکر که شرح بهرام پنجم، معروف به بهرام گور (۴۳۸-۴۲۰) - پنجمین پادشاه ساسانی - و در قرن ششم سروده شده، تقریباً هشت قرن قبل از مکیندر در هیأت یک عارف - جغرافیدان سیاسی به قلب زمین بودن سرزمین ایران در قسمت دعای پادشاه سعید علاءالدین کرب ارسلان اشاره می‌کند:

همه عالم تن است و ایران دل	نیست گوینده زین قیاس خجل
چون که ایران، دل زمین باشد	دل ز تن به بود، یقین باشد
زان ولایت که مهتران دارند	بهترین جای بهتران دارند
دل تویی وین مثل حکایت توست	که دل مملکت ولایت توست

(نظامی، ۱۳۷۶: ۳۱)

پس از آن درصدد است تا این قلب زمین بودن سرزمین ایران را در کنار بهترین خصوصیت فرمانروایان آن در تجربه زیسته بهرام‌شاه در قالب تعلیم و نصیحت، سلوک عرفانی - جغرافیایی به پادشاه زمان خود؛ کرب ارسلان و به همه پادشاهان و مخاطبان در عرصه زمان نشان دهد، اما بیشتر تحلیل‌ها در خصوص هفت پیکر نظامی آن را به دو بخش متمایز تقسیم کرده‌اند؛ یکی بخش اول و آخر کتاب درباره رویدادهای مربوط به بهرام، پنجمین پادشاه ساسانی از بدو تولد تا مرگ رازگونه او که بر پایه روایتی تاریخی قرار

گرفته است (تاریخی) و دیگری بخش میانی که مرکب از هفت حکایت یا اپیزود از نقل داستان از هفت دختر هفت اقلیم برای بهرام‌شاه گور (غنایی) است. با توجه به مواردی که در این پژوهش نشان داده خواهد شد، این‌گونه نیست و یکدستی درون‌مایه در تمام قسمت‌های هفت پیکر مشاهده می‌شود و قسمت‌ها سی‌پاره نیستند و تمام قسمت‌های هفت پیکر در صدد تبیین نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی نظامی قرار دارند.

این پژوهش با روش توصیفی و تحلیل محتوای کیفی در چهار بخش «سبب سرودن کتاب»، «دعای پادشاه سعید علاءالدین کرپ ارسلان»، «منتهی‌الیه مقصود و مقصد هفت گنبد» و «غار» به این نکته می‌پردازد که نظامی گنجوی برخلاف بررسی‌های پیش از این در مورد هفت پیکر او که آن را اثری صرفاً عرفانی - روان‌شناختی دانسته‌اند، یک اثر عرفانی - جغرافیایی و سیاسی است و به قصد تعلیم پادشاهان و به ویژه پادشاه زمان خود نظامی، کرپ ارسلان سروده شده است. در واقع نظامی در صدد است نظریه‌ای در جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی ایراد کند و هفت پیکر او داستانی است که هفت اقلیم در کره زمین با مرکزیت ایران را نشان می‌دهد.

ویژگی‌ای که هارتلند ایران در هفت پیکر نظامی دارد و نظامی بر آن تأکید کرده است، بیشتر از آنکه به مواهب جغرافیایی و منابع معدنی و ... بپردازد، اشاره به فرهنگ و تمدن و مذهب منطقه ایران و به ویژه فرهنگ و کیش فرمانروایان، رهبران و پادشاهان متمدن آن است که اداره کشور را بر عهده دارند و صفت مرکزی مورد توجه این پادشاهان عدالت‌گستری هنگام فرمانروایی نیست، زیرا که بهرام گور قبل از تصمیم به خداپرستی از عدل‌گستری اجتماعی و خداپسندی در منشور حکمرانی خود یاد می‌کند:

چون رسیدم به تخت و تاج بلند کارهایی کنم خدای پسند

(همان: ۹۹)

بلکه آنچه صفت مرکزی مورد توجه در هارتلند نظامی در هفت پیکر است، عبور فرمانروا از هارتلند و به کنار نهادن آن و در واقع تزکیه قدرت است.

خصوصیت گنبد هفتم (سرزمین ایران)، همان سرزمینی که خود بهرام گور پادشاه آن است، این است که صاحب فرهنگ و تمدن، آداب زیست و مذهب در زمینه مسائل شخصی و روابط عاشقانه و جنسی هستند یا چون بهرام گور دغدغه آن را در وجود خود دارند یا به آن واقف می‌شوند. بهرام گور پیش از ورود به هفت گنبد که خود آن را خانه‌های کام و هوا می‌خواند از سازنده آن، شیده، محل عبادت را می‌جوید؛ بنابراین، دغدغه زیست پاک در او وجود دارد و پس از ورود به هفت گنبد و پس از تلنگر گنبد آخر در سرزمین ایران، هفت گنبد را به هفت جای برای عبادت به موبدان می‌سپارد. عبور از گنبدها توسط بهرام گور اتفاق می‌افتد. خدای پرست می‌شود و پادشاهی را رها می‌سازد و به دنبال گوری که بر آن است که او را به بهشت رهنمون می‌سازد به غاری وارد می‌شود:

عاقبت گوری از کرانه دشت آمد و سوی گورخان بگذشت
شاه دانست کان فرشته پناه سوی مینوش می‌نماید راه
(همان: ۳۵۰)

۱.۴. سبب سرودن کتاب: اثر هفت پیکر، تاریخ شهریاران است (پر رنگی حلقه محتوای سیاسی در این قسمت)

به درستی وحید دستگردی (۱۳۷۶) در شروع کتاب هفت پیکر خود تعبیری دارد با این عنوان: «بهترین داستان تاریخی و گنجینه اندرز و حکمت». نظامی نیز در بخش سبب سرودن کتاب خود بیان می‌کند که پادشاه به من امر کرد که سخن سرایی کن؛ بعد از آن به جست‌وجو پرداختم و «تاریخ شهریاران» را جمع‌آوری کردم. هر آنچه از نیمه کار بود، آن را کامل کردم و هر آنچه کامل بود، دست‌کاری نکردم. در واقع او خود نیز به اینکه اثر هفت پیکر، یک اثر سیاسی - جغرافیایی است، اشاره می‌کند:

چون برید از من این غرض درخواست شادمانی نشست و غم برخاست
جستم از نامه‌های نقض نبرد آنچه دل را گشاده داند کرد
هرچه تاریخ شهریاران بود در یکی نامه اختیار آن بود

چابک اندیشه‌ای رسیده نخست همه را نظم داده بود درست
(همان: ۱۶)

نظامی در ادامه همین بخش، دلیل استفاده از اختران در هفت گنبد خود را، یاری گرفتن از هفت آسمان دانسته است تا همراهی و همکاری بین زمین و آسمان برقرار شود و او خود بر یک طرز نوشتن در کل کتاب و به ازدست‌نرفتن سررشته طرز سخن در سرایش اشاره می‌کند:

دیر این نامه را چو زند مجوس	جلوه زان داده‌ام به هفت عروس
تا عروسان چرخ اگر یک راه	در عروسان من کنند نگاه،
از هم آرایشی و همکاری	هر یکی را یکی کند یاری
آخر از هفت خط که یار شود	نقطه‌ای بر نشان کار شود

(همان: ۱۷)

در ادامه نظامی بیان می‌کند که ممکن است بیان‌های متفاوتی را برای محتوای موردنظر خود به کار گیرد، اما سررشته سخن یکی بوده و در کلام خود آن را رها نمی‌کند:

نقش‌بند ار چه نقش ده دارد	سر یک‌رشته را نگه دارد
سر یک‌رشته گر ز خط گردد	همه سررشته‌ها غلط گردد
کس بر این رشته گرچه راست نرفت	راستی در میان ماست، نرفت
من چو رسام رشته پیمایم	از سررشته نگذرد پایم

(همان: ۱۸)

بنابراین، تقسیم‌بندی کتاب هفت پیکر به دو بخش، تاریخی - حماسی از طرفی و غنایی از سوی دیگر درست نیست، بلکه همه اهداف زیرمجموعه‌ای به یک کلان هدف پیوند می‌خورند که تئوری جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی حکمرانی نظامی است.

۲.۴. بخش دعای پادشاه سعید علاء الدین کرپ ارسلان: فرمانروایی بر ایران برابر است با فرمانروایی هفت اقلیم (کل جهان)؛ پرننگی دو حلقه محتوای سیاسی و جغرافیا در این قسمت

نظامی پس از بخش «در سبب سرودن کتاب»، در قسمت دعای پادشاه سعید علاءالدین ارسلان به فصول کتاب هفت پیکر خود اشاره می‌کند و اثر خود را پند و اندرز پادشاه و فرمانروایان و در زمره ادبیات تعلیمی قرار می‌دهد. او بلافاصله در بیتی پس از بیت بیان تعلیمی بودن اثر، بیان می‌کند که پادشاهی هفت اقلیم از راه تسلط بر هارتلند که سرزمین ایران است و در زمان نظامی، بخشی از آن، از آن کرپ ارسلان است به دست خواهد آمد و این چنین، کلید سعادت و خوشبختی در دستان کرپ ارسلان است:

آنچه مقصود شد در این پرگار	چهارفصل است به ز فصل بهار
اولین فصل، آفرین خدا	کافرینش به فضل اوست به پای
وان دگر فصل، خطبه نبوی	کین کهن سکه زو گرفت نوی
فصل دیگر، دعای شاه جهان	کان دعا دُر برآورد ز دهان
<u>فصل آخر، نصیحت‌آموزی</u>	<u>پادشاه را به فتح و پیروزی</u>
<u>پادشاهی که ملک هفت اقلیم</u>	<u>دخل دولت بدو کند تسلیم</u>

(همان: ۱۸)

بحث تعلیمی بودن هفت پیکر نه نکات و تعالیمی است که در اغلب بررسی‌هایی که آن را اثر تعلیمی دانسته‌اند، آمده است (برای نمونه ر. ک: شهریاری، ۱۴۰۳: ۹۳-۹۴)، بلکه یک تعلیم مقصد و مقصود گنبدهاست: عبور از گنبدها و به کنار نهادن هفت اقلیم. ترکیب اضافه هفت اقلیم با توجه به اقلیم‌هایی که خود نظامی در هفت گنبد شرح می‌دهد، قابل شرح و تفسیر است. به بیان دیگر، برای معنای هفت اقلیم به خود هفت پیکر و نشانه و کدهایی که نظامی در اختیار قرار می‌دهد، لازم است مراجعه شود؛ همین هفت گنبدی که در اثر به آن اشاره می‌شود معنای هفت اقلیم است؛ زیرا که علاءالدین کرپ

ارسلان، تنها حاکم مراغه است و از طریق بحث هارتلند و قلب زمین بودن سرزمین ایران، او بر جهان و تمامی هفت اقلیم مسلط خواهد بود.

۳-۴. منتهی‌الیه مقصود و مقصد هفت‌گنبد؛ پررنگی سه حلقهٔ تعلیم، جغرافیا و سیاست در این قسمت

افسانه‌های هفت‌گنبد بر خلاف آنچه در موردشان گفته می‌شود که با بهرام گور ارتباط ندارند (ر. ک: زرین کوب، ۱۳۷۷: ۱۵۳) با او مرتبط هستند. نظامی تلاش کرده است بهرام گور را به عنوان یک حاکم آرمانی و فرمانروای ایده‌آل مطرح کند (ر. ک: غلامی‌نژاد و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۳۵)؛ بنابراین، بهرام گور در نهایت به سرمشقی برای تمام پادشاهان در عرصهٔ جغرافیای سیاسی بدل می‌شود.

ماجراهای هفت‌پیکر در طرح کلان داستانی، روایتی از مراحل سلوک عرفانی است، آن‌چنان که در منطق‌الطیر عطار مشاهده می‌شود، اما نه در قسمت هفت‌گنبد آن. آنچه در هفت‌گنبد بارز است، تعلیم نهفته در انتهای گنبدهاست.

با دقت در سیر روایی داستان بهرام گور در کل هفت‌پیکر، درک بهتر قسمت هفت‌گنبد دست می‌دهد و علاوه بر آن یکدستی روایت نظامی و نقطهٔ مرکزی محتوای همهٔ هفت‌گنبد که آموزش یک نکتهٔ اساسی است، مشخص می‌گردد؛ با تولد بهرام پنجم ساسانی، پدر او، یزدگرد که پادشاهی ظالم بود، طالع او را خوب می‌یابد و او را به سرزمین یمن می‌فرستد. خدمتگزار یزدگرد در یمن، نعمان، پسر یزدگرد، بهرام را پرورش می‌دهد و خورنق و کوشکی مناسب او ترتیب می‌دهد و این مکان را فردی به نام سمنار می‌سازد. بهرام به شکار علاقه نشان می‌دهد و به بهرام گور زبانزد می‌شود. وقایعی چون اشتغال مداوم بهرام به شکار گور و تعقیب نخستین گور تا غاری در کوه و کشتن اژدها و دست یافتن به گنج از جمله نمودهای شجاعت و مبارزهٔ او با عوامل طبیعی است. در کوشک ساخته‌شدهٔ سمنار که نعمان به او حسادت کرد و او را از بالای قصر به زیر انداخت؛ در یک اتاقی که خازنان در آن را قفل کرده بودند، بهرام گور، تصاویر هفت‌دختر هفت اقلیم را می‌بیند. این اولین بار است که بهرام با این تمثال‌ها روبه‌رو می‌شود. یزدگرد، پدر بهرام‌شاه در ایران

می‌میرد و او برای دریافت تاج به ایران رهسپار می‌شود. بزرگان ایران به دلیل سابقه پدر او در ظلم بر مردم با پادشاهی او موافق نیستند. شرکت در مسابقه ربودن تاج از میان دو شیر، کشتن شیرها و رسیدن به پادشاهی از دیگر نموده‌های مبارزات اوست. بهرام گور پس از برگرفتن تاج از میان دو شیر، پادشاه می‌شود. سپس باعث عمران و آبادانی سرزمین ایران می‌شود. بهرام گور پس از فرمانروایی بر ایران گرفتار خشکسالی می‌شود. دستور می‌دهد در انبارها را بگشایند و از افراد توانا و دارا گندم خریداری نمایند و به رایگان در اختیار مردم بگذارند. فقط یک تن در سرزمین او جان می‌دهد. مدت چهار سال بر همین منوال می‌گذرد. او از مرگ این فرد به درگاه خداوند عذرخواهی می‌کند. هاتفی خطاب به او می‌گوید که نگرانی تو برای این یک فرد موجب شد که خداوند به مدت چهار سال، مرگ را از مملکت تو دور نماید. واقعه خشمگین شدن او از گفته‌های کیزی به نام فتنه که مهارت بهرام را در شکار به تمرین زیاد نسبت می‌دهد و در نهایت پذیرفتن سخن حق از آن کیزی و اعتراف شاه به اشتباه و مقابله بهرام با حمله چینیان به کشور و شکست و فراری دادن آنها از جمله وقایع مهم پس از پادشاهی بهرام بر ایران است. سپس او دختران هفت اقلیم را که در یمن تصاویرشان را دیده بود، می‌طلبد. فردی به نام شیده برای پادشاه هفت گنبد می‌سازد و برای دور کردن چشم بد از او، ترتیبی برای ورود به گنبدها در نظر می‌گیرد. هر گنبدی با ستاره آن پیوند خورده است. پس از آوردن هفت دختر از هفت اقلیم و پس از ساختن گنبد، بهرام گور پیش از ورود به گنبدها از شیده، سازنده گنبدها، جای عبادت را می‌جوید:

این همه خانه‌های کام و هواست	خانه «خانه آفرین» به کجاست؟
در همه گرچه آفرین گویم	آفریننده را کجا جویم؟
باز گفت این سخن خطا گفتم!	جای جان آفرین چرا گفتم!؟
آنکه در جا نشاید دیدش	همه جایش، توان پرستیدن

(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۴)

هفت پیکر در ایران توسط شیده ساخته شد و برای جبران انداختن و کشتن سمنار توسط نعمان، بهرام گور، شهر آمل را به شیده در اجرت ساخت آن، هدیه داد. شیده برای جلوگیری از چشم زخم یافتن به پادشاه، نظم و ترتیبی برای ورود بهرام گور به هفت گنبد در نظر می‌گیرد و او وارد آنها می‌شود. پس از هفت گنبد، زور آوردن دشمنان، در نهایت عبرت‌آموزی از رفتار یک چوپان و مجازات ستمگران و خیانت‌پیشگان توسط بهرام گور انجام می‌گیرد. او سپس دستور می‌دهد هفت گنبد را به موبدان بسپارند و خود در شکار گوری که به‌زعم او، او را به بهشت رهسپار می‌نماید از دیده‌ها ناپدید شد.

قصه‌هایی که دختران هفت اقلیم روایت می‌کنند در ساختار هفت پیکر از چنان اهمیتی برخوردار است که نیمی از حجم کتاب به آنها اختصاص یافته است. «در نگاهی آماری هفت گنبد چنین تقسیم می‌شود: مقدمه داستان: خواستن بهرام دختر شاهان هفت اقلیم را (۱۷۱) بیت، افسانه اول؛ گنبد سیاه (۵۲۲ بیت)، افسانه دوم؛ گنبد زرد (۲۳۱ بیت)، افسانه سوم؛ گنبد سبز (۲۵۴ بیت)، افسانه چهارم؛ گنبد سرخ (۳۰۹ بیت)، افسانه پنجم؛ گنبد پیروزه رنگ (۴۴۷ بیت)، افسانه ششم؛ گنبد صندلی (۳۵۹ بیت)، افسانه هفتم؛ گنبد سپید (۳۲۳ بیت) و مجموع ابیات هفت افسانه ۲۶۱۶ بیت است. از مجموع ۵۱۳۰ بیت این منظومه ۲۶۱۶ بیت؛ یعنی نیمی از کل منظومه مربوط به داستانک‌های هفت گنبد است» (جعفری قریه علی، ۱۳۸۶: ۵۹).

شیوه مطرح کردن شاهدخت‌های هفت کشور در هفت پیکر نظامی از یک نظم خاص و اصولی پیروی می‌کند که عبارت است از قرار گرفتن ایران در مرکز و تقسیم و توزیع متقارن و برابر شش کشور دیگر در اطراف آن؛ سه کشور در شرق و سه کشور دیگر در غرب. وقتی اولین کشور را از دورترین نقطه شرقی که هند باشد، انتخاب می‌کند در نقطه مقابل و متقارن آن در غرب نیز بلافاصله به عنوان اقلیم دوم، کشور روم را مطرح می‌نماید. پس از آن دو کشور، وقتی شاهدخت خوارزم از شمال شرق ایران قصه خود را بازگو می‌کند به قرینه او که تا حدودی در مجاورت کشور ایران است، گنبد چهارم به شاهدخت سقلاّب و روس از شمال غرب اختصاص می‌یابد. در مرحله بعد نیز شاهدخت مغرب که کشورش در دورترین نقطه غرب و جنوب غربی است، قصه‌پردازی می‌کند و سپس در

تقارن با او شاهدخت چینی که کشورش در نقطه دورافتاده‌ای در جنوب شرق ایران واقع شده است، قصه خود را برای بهرام گور بیان می‌کند و در نهایت نیز شاهدخت ایرانی به عنوان آخرین شاهدخت در آخرین روز هفته، قصه خود را می‌گوید. ایران از نظر ترتیب قرار گرفتن در میان هفت اقلیم، آخرین اقلیم است، اما قلب جهان قرار گرفته است. این موارد را می‌توان به صورت نمودار (۲) نشان داد.

نمودار ۲. ایران، قلب زمین در هفت پیکر نظامی

منبع: یافته‌های پژوهش

نظریه جغرافیایی و سامانه اقلیمی نظامی در هفت پیکر در زمینه همراهی اختر و اقلیم با آنچه ایرانیان و رومیان در هیأت جغرافیا بر آن بودند، متفاوت است (کزازی، ۱۳۸۹: ۱۱).

در ادامه این قسمت شرح هر کدام از گنبدها انجام می‌گیرد تا نشان داده شود که همه آنها بر حول یک تعلیم مرکزی قرار دارند.

گنبد اول: شرح رفتن پادشاه به سرزمینی است تا بیابد که چرا مردمان آن سیاه‌پوش شده‌اند. دلیل این سیاه‌پوشی کام نگرفتن مردمان آن شهر از عروس زیبای آنجاست.

گنبد دوم: شرح ماجرای پادشاهی است که دل به ازدواج نمی‌داد. سرانجام برای او کنیزکی آوردند که او دوست می‌داشت، اما کنیزک ترس از این داشت که با ازدواج کردن، حامله شود و هنگام وضع حمل بمیرد. پیرزنی که در خانه پادشاه بود از اینکه می‌دید پادشاه نمی‌تواند کنیزک را راضی به همراهی با خودش کند، ناراحت بود و نقشه‌ای کشید و به پادشاه گفت تا اجرایش کند. نقشه این بود که یک مثلث عشقی ترتیب بدهد تا آتش عشق کنیزک برانگیخته شود. این مثلث عشقی باعث ناراحتی کنیزک شد. او این موضوع را با پادشاه در میان گذاشت. پادشاه حقیقت ماجرا را به او گفت و کنیزک وصال پادشاه را پذیرفت.

گنبد سوم: درباره مردی به نام بشر پرهیزگار است که برحسب تصادف زنی را در بازار می‌بیند و برقع از روی زن برکنار می‌رود و بشر دل‌باخته او می‌شود. مرد برای اینکه به گناه نیفتد به خداوند و سرزمین بیت‌المقدس پناه می‌برد. در مسیر رفتن، بشر با فردی هم‌سفر می‌شود که در میانه راه در آب غرق می‌شود. بشر سکه‌های طلای خورجین او را درصدد است به خانواده‌اش برساند. وقتی با خانواده‌اش برخورد می‌کند، همسر ملیخا از مرد طلب ازدواج می‌کند و بشر پرهیزگار بیان می‌کند که او از قبل، دلدادۀ این زن بوده است. همسر ملیخا، همان زنی است که بشر پرهیزگار او را در کوی دیده بود و از بیم گناه در کار او به بیت‌المقدس پناه برده بود.

گنبد چهارم: داستان دخترکی زیباست که رضایت به ازدواج نمی‌داد و با رضایت پدر، دور از خانواده در دژی سکنی گزید و برای خواستگاران خود طلسمی ساخت تا به او نزدیک نشوند و چهار شرط نیکنامی، از بین بردن طلسم‌ها، ورود به آیین به و درست به سمت او و پاسخ به سؤالات او در کنار پدرش را برای ازدواج با خود مطرح کرد و همراه با نقاشی و تصویری از خود به دیوارهای شهر نصب نمود. سرانجام پسری با خواندن آن،

دچار و شیفته بانوی حصارى شد و طلسم‌ها را رفع کرد و سؤالات چهارگانه رمزی دختر را در منزل پدر او پاسخ داد و به این طریق موفق به ازدواج با دختر حصارى شد. گنبد پنجم: ماهان بازرگان در یک میهمانی در حال شادی و خوشگذرانی است که ناگهان مردی به هیأت شریکش به او وارد می‌شود و مژده سود بسیار می‌دهد. شریک، ماهان را تحریک می‌کند تا بار کشتی تجاری را برای فرار از مالیات، شبانه خالی کند. ماهان فریب می‌خورد و با او همراه می‌شود. سفر طولانی می‌شود و ماهان در نهایت خود را بدون آن شریک و تنها در سرزمین نامشخصی می‌بیند. ماهان راهش را ادامه می‌دهد. ابتدا دیوی به نام هایل بیابانی و بعد از آن، دو غول در هیأت یک زن و مرد او را فریب می‌دهند. پس از آن مردی سوار بر اسب او را به شهر دیوان می‌برد. ماهان از آنجا فرار می‌کند و سپس در چاهی می‌افتد که این چاه منتهی به باغی زیبا می‌شود. در آن باغ پیری نیک را ملاقات می‌کند. پیر مرد با خوش رفتاری او را نصیحت می‌کند و هشدار می‌دهد که به سخنانش گوش فرادهد و از جای خود تکان نخورد، اما ماهان اسیر نفس خود می‌شود و با دخترکانی که در حقیقت دیو هستند، همراه می‌شود و پس از آنکه متوجه می‌شود اینان دیوند، مضطر به درگاه خداوند پناه می‌برد و می‌خواهد که خداوند او را نجات دهد. خداوند دعای او را می‌پذیرد و حضرت خضر (ع) را برای نجات او می‌فرستد. حضرت خضر او را به قبل از دیدار با دیو در هیأت یک شریک، باز می‌گرداند.

گنبد ششم: خیر و شر در مسیری با هم همراه می‌شوند. شر که می‌دانست در ادامه مسیر با بیابان بی‌آب و علف مواجه می‌شود، آب خود را ذخیره می‌کند. خیر اما بی‌خبر آب خود را می‌نوشد. به بیابان که می‌رسند، خیر از شر در مقابل دادن دو گوهر و سنگ قیمتی آب مطالبه می‌کند. شر به جای دو گوهر، چشم‌های او را می‌خواهد. خیر اول مخالفت می‌کند و بعد به امید اینکه شر، آب به او بدهد، موافقت می‌کند. شر چشم‌های خیر را در می‌آورد، بدون آنکه لب تشنه او را سیراب کند. دو سنگ قیمتی او را نیز برمی‌دارد و او را زخمی و تشنه در بیابان رها می‌کند. دختر کرد برای پر کردن آب از آنجا عبور می‌کند. صدای ناله‌ای می‌شنود. خیر را با خود به خانه می‌برد و خیر از دواى درخت صندلی که دختر کرد به پدرش برای درمان گفته بود، چشمش بهبود می‌یابد. خیر دل به دختر می‌دهد، اما چون

بی چیز است، تصمیم به رفتن می‌گیرد؛ حال آنکه پدر دختر او را برای ازدواج با دخترش انتخاب می‌کند. آنها با هم ازدواج می‌کنند. خیر چوب درخت صندل را به شهر برای درمان دختر شاه می‌برد و او را هم به زنی می‌گیرد و پس از آن، دختر وزیر نیز همسر او می‌شود. خیر، شر را در شهر می‌یابد. او عذر تقصیر می‌خواهد و خیر او را می‌بخشد. پدر همسر خیر، پدر دختر کرد، او را می‌کشد تا شرش دامن‌گیر مردم نشود و گوهرهایش را پیش دامادش، خیر می‌آورد؛ دامادش -خیر- به او می‌گوید که او دو چشم خود را که مانند دو گوهر گران‌بهاست از لطف او دارد.

گنبد هفتم: گنبد هفتم داستان جوانی است که صاحب باغی بزرگ است. او یک روز صدای مطربان و آوازهای داخل باغ را می‌شنود و هر چه تلاش می‌کند نمی‌تواند از در وارد شود؛ بنابراین، از دیوار وارد می‌شود. کنیزکان آن باغ گمان می‌کنند که دزد است. او را می‌زنند و دست و پایش را می‌بندند. پسر جوان به کنیزکان می‌گوید که این باغ مال اوست؛ بنابراین، کنیزکان از او عذرخواهی می‌کنند، دست و پایش را باز می‌کنند و او را می‌بوسند. پس از آن کنیزکان به او می‌گویند که اینجا پر از بزم و عیش و خوش‌باشی است، هر کدام از افراد را که در این بزم جمع شده باشد، انتخاب نماید آنها، او را در اختیارش قرار می‌دهند. او یکی را انتخاب می‌کند و به‌کرار تلاش می‌کند که با او درآمیزد، اما موفق نمی‌شود و در نهایت بیان می‌کند که خداوند تبارک و تعالی نخواست که من از راه غیر از پیوند زناشویی به او نزدیک شوم؛ بنابراین، کنیزک را به عنوان همسر خود انتخاب می‌کند و با او ازدواج می‌کند.

برخی در تفسیرهای خود بیان نموده‌اند که هفت گنبد ارتباط مستقیمی با ارتباط غریزی و ازدواج زنان و مردان با یکدیگر دارد. در بین آنها تنها افسانه شاهدخت مغربی؛ یعنی ماهان مصری و داستان خیر و شر را جدا کرده‌اند (ر. ک: شیری، ۱۳۹۹: ۱۵). نظامی هفت گنبد خود را افسانه بی‌سر و ته و خیالات موهوم نمی‌داند، بلکه در جهت تعلیم دادن آن را سروده است، اما این تعلیم مرکزی که نتیجه و زبده هفت گنبد در هفت پیکر نظامی است، کدام است؟ همانطور که در خلاصه گنبدها مشاهده می‌شود و به همین دلیل به ذکر آنها پرداخته شد، آنچه در همه گنبدها مورد توجه است، غریزه جنسی و هوسرانی از سویی و

ازدواج و رابطه جنسی از سوی دیگر است؛ در گنبد اول کام نگرفتن، سیاه‌پوشی را به همراه دارد. در گنبد دوم، ماجرای گریختن از ازدواج کنیزک و برانگیختن او با مثلث عشقی پیرزنی که در خانه پادشاه حضور دارد و در نهایت وصال پادشاه و کنیزک اتفاق می‌افتد. در گنبد سوم، آرزوهای جنسی بشر پرهیزگار و ازدواج او با زن ملیخا صورت می‌گیرد. در گنبد چهارم، شروط ازدواج دختری به نام بانوی حصار و در نهایت ازدواج او شرح داده می‌شود. در گنبد پنجم، در بخشی از داستان، ماهان بازرگان فریفته دختر کانی زیبا می‌شود که در اصل دیو هستند. در گنبد ششم، در بخشی از آن، ازدواج خیر با دختر کرد، دختر پادشاه و دختر وزیر مطرح می‌شود و در گنبد هفتم، همراهی پسر صاحب باغ به سنت ازدواج با دختر مورد علاقه خود شرح داده می‌شود.

با این اشارات مشخص می‌شود که تعلیم مرکزی این است که بهرام گور، قلب زمین؛ یعنی سرزمین ایران را با همه اقلیم‌های تحت تسلط آن که شامل هند، روم، خوارزم، سقلا، چین و مغرب می‌شود به کناری نهد. با هفت گنبد، بهرام گور از قلب زمین؛ یعنی سرزمین ایران و سرزمین‌های تحت مالکیت آن عبور می‌کند و در اینجا است که امکان وصول به بهشت به عنوان نقطه پایان سلوک عرفانی - سیاسی برای او فراهم می‌شود. بهرام گور خود می‌گوید که صدایی که به عنوان نتیجه از هفت گنبد دریافت می‌کند این است که عقل او به او هشدار می‌دهد که از این گنبدها دور شود؛ بنابراین، پس از آن، او گنبدها را به موبدان می‌سپارد و آن‌ها را به محلی برای عبادت تبدیل می‌کند و خود خداپرستی را انتخاب می‌نماید:

گفت چون هفت گنبد از می و جام	آن صدا باز داد با بهرام
عقل در گنبد دماغ سرش	داد ازین گنبد روان خیرش،
کز صنم خانه‌های گنبد خاک	دور شو کز تو دور باد هلاک
گنبد مغز شاه جوش گرفت	کز فسون و فسانه گوش گرفت
دید کین گنبد بساط نور	از همه گنبدی برآرد گرد
هفت گنبد بر آسمان بگذاشت	او ره گنبد دگر برداشت
گنبدی کز فنا نگردهد پست	تا قیامت برو بخفتد (بخسبد) مست

هفت موبد بخواند موبدزاد	هفت گنبد به هفت موبد داد
در زد آتش بهر یکی ناگاه	معنی آن شد که کردش آتشگاه
سروبن چون به شصت سال رسید	یاسمن بر سر بنفشه رسید
از سر صدق شد خدای پرست	داشت از خویشتن پرستی دست

(نظامی، ۱۳۷۶: ۳۴۹)

۴-۴. غار؛ سه حلقه عرفان، جغرافیا و سیاست

غار حلقه آخر از سلوک عرفانی - سیاسی فرمانروا؛ یعنی بهرام گور در هفت پیکر است. بهرام گور پس از تبدیل کردن هفت گنبد به محلی برای عبادت و سپردن آن به موبدان و خداپرستی خود به دنبال شکار گوری در دشت به داخل غاری می‌رود:

بود غاری در آن خرابستان	خوشتر از چاه یخ به تابستان
رخنه زرف داشت چون چاهی	هیچکس را نه بر درش راهی
گور در چاه شد روان و دلیر	شاه دنبال او گرفته چو شیر

(همان: ۳۵۰)

جست و جوی این غار در ذهن و ضمیر بهرام گور در ابیاتی پیش از این ورود به غار آمده است:

لشکر از هر سوئی پراگندند	هر یکی گور و آهو افکندند
میل هر یک به گور صحرائی	او طلبکار گور تنهایی
گور جست از برای مسکن خویش	آهو افکند، لیک از تن خویش
گور و آهو مجو از این گل شور	کآهوش، آهوست و گورش گور

(همان)

او با دیدن گور می‌گوید که آن گور او را به بهشت رهسپار می‌کند:

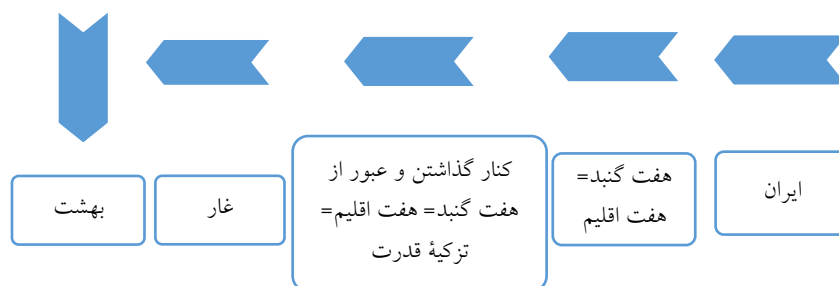
عاقبت گوری از کناره دشت آمد و سوی گورخان بگذشت
شاه دانست کان فرشته پناه سوی مینوش می‌نماید راه
(همان)

لشکریان بهرام گور، نشانی از او در غار نمی‌یابند. زمین داخل غار را حفر می‌کنند تا مگر او را بیابند. نظامی می‌گوید که او آسمانی شد، بنابراین به آسمان رفت:

شد زمین گنده تا دهانه آب کسی آن گنج را ندید به خواب
(همان: ۳۵۲)

بنابراین در هارتلند نظامی و نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی او، تنها پس از رسیدن به قلب زمین که سرزمین ایران است و پس از عبور از آن، امکان حصول بهشت فراهم می‌شود. در نمودار (۳) می‌توان تئوری جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی حکمرانی در هفت پیکر نظامی را به طور یکپارچه مشاهده کرد.

نمودار ۳. نظریه جغرافیای سلوک عرفانی - سیاسی حکمرانی در هفت پیکر نظامی

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل متن کاوانه هفت پیکر نظامی گنجوی در چهار بخش «سبب سرودن کتاب»، «دعای پادشاه سعید علاءالدین کرپ ارسلان»، «منتهی‌الیه مقصود و مقصد هفت گنبد» و «غار» به شرح این نکته مهم در دریافت صحیح از هفت پیکر پرداخت که برداشت‌های صرفاً عرفانی در بحث سلوک بهرام گور، بدون قرار دادن آن در لایه‌های جغرافیایی و سیاسی آن به درک ناقصی از هفت پیکر می‌انجامد. در الگوی سلوک در هفت پیکر نظامی پیوند میان سرزمین، سیاست، اخلاق حکمرانی و سلوک معنوی به گونه‌ای نظام‌مند تبیین شده است.

نظامی با دو بیت اساسی که در آن بحث قلب زمین بودن ایران را مطرح می‌نماید، ساحت جغرافیایی و سیاسی برای سلوک قائل می‌شود. یافته‌ها نشان داد که جغرافیا در هفت پیکر دارای کارکرد روایی و معرفتی است و نظامی سه مکان محوری را در ساختار سلوک عرفانی - سیاسی خود برجسته می‌کند:

۱- ایران به عنوان هارتلند و مرکز تعالی تمدنی و معنوی

۲- هفت گنبد به عنوان تعلیمی برای تربیت و تصفیه فرمانروا از قدرت (عبور از هارتلند ایران و ممالک تحت تسلط آن). برخلاف برداشت‌های رایج که هفت گنبد را مجموعه‌ای از روایت‌های پراکنده و تفنی می‌پندارند، نتایج پژوهش نشان داد که این بخش ساختاری نه عرفانی، بلکه تعلیمی - سیاسی دارد و محور آن تزکیه قدرت و عبور از قلب زمین؛ یعنی سرزمین ایران با همه مواهب آن (تسلط بر هفت گنبد) در فرآیند حکمرانی است. حضور شخصیت بهرام گور در مرکز این فرآیند نشان می‌دهد که پیام نظامی، خطاب به فرمانروایان است.

۳- غار به عنوان نماد بازگشت و وصول به حقیقت.

بنابراین در نهایت در این ساحت از سلوک عرفانی - سیاسی است که از قلب زمین و پس از گذر از آن، امکان وصول به بهشت فراهم می‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Faeghe Abdollahian <http://orcid.org/0009-0000-0473-4640>

Blochi

منابع

- احمدی، عباس. (۱۳۸۷). بررسی نقش و موقعیت ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک. *فصلنامه مجلس و پژوهش*، سال ۱۴ (۵۷)، ۹-۲۶.
- بری، مایکل. (۱۳۸۵). *تفسیر هفت پیکر*، ترجمه جلال علوی نیا. تهران: انتشارات نی.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۷۷). *هفت پیکر؛ تصحیح و شرح با واژه‌نامه و مقدمه*. تهران: انتشارات توس.
- جعفری قریه علی، حمید. (۱۳۸۶). اسلوب داستان‌پردازی نظامی در هفت پیکر. *فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سمنان*، ۶ (۲۰)، ۷۴-۵۵.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*. مشهد: انتشارات پاپلی.
- دبیری، علی‌اکبر. (۱۳۹۰). ارزیابی آسیای مرکزی در نظریه‌های ژئوپلیتیک. *نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، (۷۳)، ۶۱-۴۸.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). *پیر گنجی در جستجوی ناکجا آباد*. تهران: انتشارات سخن.
- زنجانی، برات. (۱۳۷۳). *هفت پیکر نظامی گنجوی (متن علمی و انتقادی؛ از روی قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی قرن هشتم با ذکر اختلاف نسخ و شرح ابیات و معنی لغات و ترکیبات و کشف الابیات)*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شمیسا، سیروس. (۱۴۰۳). *نظامی و هفت پیکر*. تهران: انتشارات لنا.
- شهریاری، منصور. (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی داستان بهرام گور در شاهنامه و هفت پیکر از منظر ادبیات تعلیمی. *نشریه پژوهش‌های ایران‌شناسی*، ۱۴ (۲)، ۸۲-۱۰۰.
- شیری، قهرمان. (۱۳۹۹). تحلیل ساختار روایت در هفت گنبد نظامی. *فصلنامه کارنامه متون ادبی دوره عراقی*، ۱ (۲)، ۱۳-۲۹.

- غلامی‌نژاد، محمدعلی و همکاران (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی شخصیت بهرام در شاهنامه و هفت پیکر. فصلنامه جستارهای نوین دانشگاه فردوسی مشهد، ۴۰ (۳)، ۱۱۷-۱۳۹.
- فاضلی، قادر. (۱۳۸۵). گنج‌های گنج‌های؛ شرح و تفسیر موضوعی خمسه نظامی. تهران: انتشارات فضیلت علم.
- فرلر، گراهام. (۱۳۷۷). قبله عالم: ژئوپلیتیک ایران. ترجمه عباس مخبر. تهران: انتشارات مرکز.
- معین، محمد. (۱۳۳۸). تحلیل هفت پیکر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۶). هفت پیکر. تصحیح و شرح حسن دستگردی. تهران: انتشارات قطره.
- نیرو، سیروس. (۱۳۹۵). دون ژوان (شرح کامل نظامی گنجوی با شرح بیت‌های پیچیده). به کوشش و ویرایش محمد مفتاحی. تهران: انتشارات روزگار.
- یاوری، حورا. (۱۳۷۴). روانکاوی و ادبیات؛ دو متن، دو انسان، دو جهان از بهرام گور تا راوی بوف کور. تهران: انتشارات تاریخ ایران.

References

- Ahmadi, A. (2008). Examination of the role and position of Iran in geopolitical theories. *parliament and Research*, 14(57), 9-26. [In Persian]
- Barry, M. (2006). *Interpretation of the Haft Peykar* (J. Alavinia, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- DaBiri, A. (2011). Assessment of Central Asia in Geopolitical Theories, *Journal of Central Asian and Caucasus Studies*, Spring, (73), 61-48. [In Persian]
- Fazeli, Q. (2006). *Treasures of the Ganja: Explanation and Commentary on the Subject of Khamseh Nizami*. Tehran: Fazilat. [In Persian]
- Fuller, G. (1998). *Qeble Alam: geopolitics of Iran*. translated by Abbas the informant. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- Gholami nezhad, M.; Taqvi, M.; Barati, M. (2007). comparative examination of the character of Bahram in the Shahnameh and the Haft Peykar. *Quarterly Journal of New Research of Ferdowsi University of Mashhad*, 40 (3) 3, 117-139. [In Persian]

- Hafeznia, M. (2006) *Principles and Concepts of Geopolitics*. Mashhad: Popli Publications. [In Persian]
- Jafari Qaryeh-Ali, H. (2007). The Nizami Storytelling Style in Haft Peykar, *Faculty of Literature and Humanities, Semnan University*, 6th year, No. 20, 55-74. [In Persian]
- Mackinder, H. J. (1943). The round world and the winning of the peace. *Foreign Affairs*, 21(4). <https://ic.ucsc.edu/~rlipsch/Pol177/Round%20World.pdf> (ic.ucsc.edu in Bing).
- Mackinder, H.J.(1942). *Democratic ideals reality: A study in the politics of reconstruction*. National Defense University Press. <https://files.ethz.ch/isn/139619/1942DemocraticIdealsReality.pdf> (files.ethz.ch)
- Ma'in, M. (1959). *Analysis of the Haft Peykar*. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]
- Niro, C. (2016). *Don Zhuan*, by the efforts and editing of Mohammad Meftahi. Tehran: Rozgar Publications. [In Persian]
- Nizami, E. (1997). *Haft Peykar*, edited and explained by Hassan Dastgerdi, Tehran: Qatra Publications. [In Persian]
- Sarwatian, B. (1998). *The Haft Peykar: Correction and explanation with glossary and introduction*, Tehran: Toos Publications. [In Persian]
- Shahriari, M. (2024). Analytical Study of the Story of Bahram Goor in Shahnameh and Haft Peykar from the Perspective of Educational Literature. *Journal of Iranian Studies Research*, 14(2), 82-100. [In Persian]
- Shamisa, S. (2024). *Nizami and the Haft Peykar*. Tehran: Lena Publications. [In Persian]
- Shiri, G. (2019) Analysis of the narrative structure in Seven Military Domes, *Quarterly Journal of Literary Texts of the Iraqi Period*, 1(2), 13-29. [In Persian]
- Yauri, H. (1995). *Psychoanalysis and literature; two texts, Two Humans, Two Worlds from Bahram Gor to Ravi BUF Kor*. Tehran: History of Iran, Publications. [In Persian]

Zanjani, B. (1944). *Haft Peykar Nizami Ganjavi (Scientific and critical text; based on the oldest manuscripts of the eighth century, with mention of differences in manuscripts, explanation of verses, meaning of words and combinations, and discovery of verses)*. Tehran: University of Tehran.

[In Persian]

Zarrinkoob, A. (1998). *Pir Ganje in search of nowhere to go*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: عبدالهیان بلوچی، فائقه. (۱۴۰۴). جغرافیای سلوک عرفانی – سیاسی در «ایران، قلب زمین» هفت پیکر نظامی گنجوی، دو فصلنامه عرفان‌پژوهی در ادبیات، ۴ (۸)، ۲۳۵-۲۶۴.

DOI: doi.org/10.22054/msil.2026.89258.1215

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.